

STEVEN NADLER & LAWRENCE SHAPIRO

ΟΤΑΝ ΟΙ ΚΑΛΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ
ΣΚΕΦΤΟΝΤΑΙ ΛΑΘΟΣ

Πώς η φιλοσοφία μπορεί
να μας σώσει από τον εαυτό μας

μετάφραση

Παρασκευή Παπαδοπούλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	Η επιστημολογική κρίση.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	Κακή και καλή κρίση.....	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	Υιοθέτηση ορθολογικής στάσης.....	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	Κρίση και αιτιολόγηση.....	122
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	Όταν η κακή κρίση καθίσταται κακή συμπεριφορά.....	166
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	Σοφία.....	207
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6	Η φιλοσοφική ζωή.....	234
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	Υπεύθυνη κρίση.....	287
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	293
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	303
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	313

Η επιστημονολογική κρίση

Κάτι δεν πάει καθόλου καλά. Ένας ανησυχητικά μεγάλος αριθμός πολιτών, στην Αμερική και σε όλο τον κόσμο, υιοθετεί παράλογες, ακόμη και επικίνδυνες ιδέες. Θεωρούν ότι οι εμβολιασμοί προκαλούν αυτισμό. Απορρίπτουν την επιστημονική επικρατούσα άποψη περί κλιματικής αλλαγής ως «απάτη». Πιστεύουν πως ορδές εγκληματιών («δολοφόνοι και βιαστές», κατά τα λεγόμενα ορισμένων πολιτικών) εισβάλλουν στις ΗΠΑ μέσα από τα νότια σύνορα της χώρας. Κατηγορούν το αναδυόμενο δίκτυο 5G για τη διασπορά του COVID-19. Το αναπτυσσόμενο κίνημα θεωριών συνωμοσίας με το έμβλημα «QAnon» ενστερνίζεται την ιδέα ότι επιφανείς πολιτικοί και αστέρες του κινηματογράφου εμπλέκονται σε ένα κανιβαλιστικό-παιδοφιλικό κύκλωμα. Παράλληλα, οι επονομαζόμενοι Birthers εξακολουθούν να επιμένουν πως η προεδρία του Μπαράκ Ομπάμα ήταν έκνομη, διότι δεν ήταν «γνηγής Αμερικανός πολίτης». Ταυτόχρονα, ένα σοκαριστικά υψηλό ποσοστό Αμερικανών πολιτών εξακολουθεί να θεωρεί πως ο Ντόναλντ Τραμπ πράγματι κέρδισε τις προεδρικές εκλογές του 2020.

Δεν υπάρχει κανένα τεκμήριο που να στηρίζει αυτές τις πεποιθήσεις, και τα διαθέσιμα στοιχεία αποδεικνύουν ότι είναι ουσιαστικά ψευδείς. Ωστόσο οι άνθρωποι –συνχά μορφωμένοι, καλλιεργημένοι, ευφυείς και με επιρροή– εξακολουθούν να τις πιστεύουν. Ο αρθρογράφος των *New York Times* και κάτοχος του Βραβείου Νόμπελ, οικονομολόγος Πολ Κρούγκμαν, τις έχει αποκαλέσει «ιδέες ζόμπι»: εξακολουθούν να κυκλοφορούν, παρότι είναι «νεκρές» κι έχουν απορριφθεί.¹ Ακόμη πιο ανησυχητικό, όσοι πιστεύουν αυτά τα πράγματα υποστηρίζουν δημόσιες πολιτικές που αντανακλούν τον παραλογισμό τους και ψηφίζουν πολιτικούς οι οποίοι (ανεξαρτήτως του αν συμμαρίζονται τέτοιες πεποιθήσεις ή όχι) υπόσχονται να τις εφαρμόσουν. Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο το γεγονός ότι οι άνθρωποι αυτοί φτάνουν στο σημείο να υιοθετούν πεποιθήσεις και να προασπίζονται αντίστοιχες πολιτικές που, ουσιαστικά, αντίκεινται στο συμφέρον τους.

Τα προαναφερόμενα συνιστούν ενδείξεις «κακής κρίσης». Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα σε όλο τον κόσμο. Οι εκλογές, τα δημοψηφίσματα, οι πολιτικές και τα κινήματα, αλλά και ενέργειες τόσο αθώες όσο και εγκληματικές, σε πολλές χώρες, μαρτυρούν την εξάπλωση μιας επιδημίας κακής κρίσης. Ωστόσο θα εστιάσουμε στη χώρα που γνωρίζουμε καλύτερα και στους πολίτες ανάμεσα στους οποίους ζούμε και εργαζόμαστε.

Σε αυτό το βιβλίο εξηγούμε τον λόγο για τον οποίο καλοί άνθρωποι επιδεικνύουν κακή κρίση. Εξετάζουμε γιατί τόσο πολλοί διαμορφώνουν τόσο εσφαλμένες πεποιθήσεις, με

συνέπεια να προβαίνουν σε τόσο λανθασμένες ενέργειες. Ο τρόπος με τον οποίο φτάνουν στο σημείο να διαμορφώσουν και να προασπίζονται αυτές τις απόψεις είναι λάθος, όπως είναι λάθος και η αδυναμία να εκτιμήσουν τις ηθικές συνέπειες που επιφέρει η δράση βάσει αυτών των πεποιθήσεων. Τα φιλοσοφικά αντικείμενα της *επιστημολογίας* –ασχολείται με την αιτιολόγηση των πεποιθήσεων, καθώς επίσης με τη διαφορά ανάμεσα στη γνώση και την απλή πεποίθηση– και της *ηθικής* –είναι η μελέτη των ηθικών αρχών που θα πρέπει να διέπουν τη συμπεριφορά μας– μπορούν να μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τη δύσκολη και επικίνδυνη κατάσταση στην οποία πλέον βρισκόμαστε. Επίσης, προτείνουμε έναν τρόπο για να προχωρήσουμε μπροστά, μακριά απ’ όλη αυτή την παραφροσύνη, με τα εργαλεία της φιλοσοφίας: τα ερωτήματα, τις μεθόδους και τη μακραίωνη ιστορία των φιλοσοφικών υποδείξεων για το πώς να διάγουμε έναν καλό και λογικό βίο, εξετάζοντας το λάθος και το σωστό.

Μια απλή, αν όχι κάπως ωμή, διάγνωση της τρέχουσας κατάστασης των πραγμάτων στην Αμερική είναι η εξής: σημαντικό μέρος του πληθυσμού δεν σκέφτεται λογικά και υπεύθυνα.² Το πραγματικό πρόβλημα δεν είναι ότι αυτοί οι άνθρωποι στερούνται γνώσης, εκπαίδευσης, δεξιοτήτων ή αντίληψης. Η δράση βάσει ελλιπούς γνώσης, ή χωρίς τις απαιτούμενες δεξιότητες, μπορεί αναμφίβολα να οδηγήσει σε δυσάρεστες συνέπειες. Όμως ένα άτομο που ενεργεί έτσι ίσως είναι άμοιρο ευθυνών –ηθικά άμοιρο ευθυνών– αν δεν έχει διαφορετική επιλογή, κι επίσης επιστημικά άμοιρο ευθυνών αν δεν μπορεί να αντιληφθεί ότι έχει διαφορετική

επιλογή. Συχνά, δεν έχουμε καμία άλλη επιλογή παρά να δράσουμε αγνοώντας όλα τα στοιχεία, η γνώση των οποίων ίσως είναι πέραν των δυνατοτήτων μας, ή δεν έχουμε εκπαιδευτεί κατάλληλα για να ανταποκριθούμε σε μια συγκεκριμένη πρόκληση. Ως εκ τούτου, στόχος μας είναι να προβούμε στη διάκριση αυτού που αποκαλούμε «κακή κρίση» από την ανοησία. Οι ανόητοι άνθρωποι, οι οποίοι απλώς δεν είναι σε θέση να αντιληφθούν τι πρέπει να κάνουν ή πώς να το κάνουν, όπως και οι αδαείς ή ανέτοιμοι άνθρωποι, θα μπορούσαν να επιλέξουν ενέργειες που εντέλει επιφέρουν μεγαλύτερο κακό παρά καλό. Ωστόσο, όπως οι αδαείς ή οι ανέτοιμοι, έτσι και οι ανόητοι ίσως είναι άμοιροι ευθυνών για τις βλακώδεις πράξεις τους. Λίγοι, αν υπάρχουν, είναι ανόητοι κατ' επιλογή, οπότε δεν θα ήταν πρόπον να τους κατηγορήσουμε για εσφαλμένες ενέργειες.

Από την άλλη, η κακή κρίση, όπως την αντιλαμβανόμαστε, αποτελεί όντως ελάττωμα του χαρακτήρα που αξίζει τον ψόγο. Σε αντίθεση με την άγνοια ή την έλλειψη ευφυΐας, είναι γενικά αναπόφευκτη, καθώς θα πρέπει να έχετε κατά νου ότι ακόμη και άνθρωποι έξυπνοι, ικανοί και με ανώτατου επιπέδου μόρφωση μπορεί να έχουν κακή κρίση. Οι άνθρωποι δεν *εξαναγκάζονται* να έχουν κακή κρίση. Μπορούν –ή, τουλάχιστον, *θα έπρεπε*– να έχουν απόλυτη επίγνωση ότι διαμορφώνουν και ενστερνίζονται πεποιθήσεις με παράλογο, ανεύθυνο και πεισματικό τρόπο. Ωστόσο, κατά κανόνα, αρνούνται να ακολουθήσουν τα βήματα που θα τους θεραπεύσουν από την πάθησή τους. Ορισμένοι στοχαστές και ψυχολόγοι επιμένουν ότι, πράγματι, ασκούμε πολύ

μικρό έλεγχο επί των όσων πιστεύουμε και ότι η διαδικασία διαμόρφωσης πεποιθήσεων δεν συνιστά εκούσια διαδικασία υπό τον έλεγχο της βούλησης. Ίσως αυτό ισχύει για ορισμένες πεποιθήσεις μας, αλλά προφανώς δεν ισχύει για αρκετές από αυτές, πολλές από τις οποίες αποτελούν σημαντική συνέπεια του τρόπου ζωής μας και του τρόπου που αντιμετωπίζουμε και φερόμαστε στους άλλους. Η κακή κρίση συνιστά μια κακή συνήθεια που μπορεί να θεραπευτεί.

Στόχος του βιβλίου είναι να διαφωτίσει τις πολλαπλές διαστάσεις της κακής κρίσης, έτσι ώστε να αναγνωρίζεται πιο εύκολα και να αντιμετωπίζεται. Όπως καταδεικνύουμε παρακάτω, το καλύτερο αντίδοτο για την κακή κρίση είναι η σοφία και η διορατικότητα, καθώς και οι πρακτικές δεξιότητες –ναι, οι *πρακτικές* δεξιότητες!– τις οποίες παρέχει η φιλοσοφία και η ιστορία της.

Η κακή κρίση ως ισχυρογνωμοσύνη

Η κακή κρίση αποτελεί ένα είδος ισχυρογνωμοσύνης, το οποίο αποκαλύπτεται με ποικίλους τρόπους. Το πρώτο είδος ισχυρογνωμοσύνης είναι η *επιστημική*, που επιδεικνύουν όσοι αρνούνται το πρόβλημα της κλιματικής αλλαγής, τη θεωρία της εξέλιξης ή τα οφέλη του εμβολιασμού. Είστε επιστημικά ισχυρογνώμονες όταν αδυνατείτε να προσαρμόσετε τις πεποιθήσεις σας στα τεκμήρια. Η επιστημική ισχυρογνωμοσύνη εμφανίζεται κάθε φορά που αρνείστε να αλλάξετε την πεποίθησή σας ακόμη και ενόψει αδιάσειστων στοιχείων ότι είναι εσφαλμένη. Οι Αμερικανοί, τους οποίους

οι δειγματοληπτικές έρευνες προσδιορίζουν ως άτομα που υιοθετούν αβάσιμες, ακόμη και παράλογες πεποιθήσεις, εμπλέκονται σε αυτή τη μορφή κακής κρίσης. Πεισματικά διατηρούν πεποιθήσεις που όχι απλώς κρίνονται αναιτιολόγητες σύμφωνα με οποιοδήποτε λογικό πρότυπο, αλλά και που μια εύλογη διερεύνηση των διαθέσιμων στοιχείων αποκαλύπτει ότι είναι εμφανώς εσφαλμένες. Με την κακή κρίση, οι άνθρωποι πιστεύουν αυτό που θέλουν να πιστέψουν, ανεξαρτήτως του πόσο λογική ή παράλογη μπορεί να είναι η πεποίθησή τους. Ίσως υπάρχουν λόγοι που εξηγούν γιατί προσκολλώνται σε αυτές τις εσφαλμένες πεποιθήσεις –τους ανακουφίζουν ή τους προσφέρουν οικονομικά ή προσωπικά οφέλη, ή οι άνθρωποι που θαυμάζουν έχουν υιοθετήσει τις εν λόγω πεποιθήσεις–, όμως αυτοί δεν είναι επιστημικοί λόγοι που αιτιολογούν την πεποίθηση και που θεωρούνται αποδείξεις υπέρ της ορθότητάς της.

Το άλλο είδος ισχυρογνωμοσύνης που αποτελεί κομμάτι της κακής κρίσης –και μας οδηγεί στις ηθικές διαστάσεις του προβλήματος– αποκαλύπτεται στην άσκηση της κακής κρίσης. Εκεί όπου ένας επιστημικά ισχυρογνώμων άνθρωπος εμμένει σε μια πεποίθηση, ανεξαρτήτως του αν υπάρχουν αδιάσειστα στοιχεία που την καταρρίπτουν, ο *κανονιστικά* ισχυρογνώμων άνθρωπος επιμένει να ακολουθεί έναν κανόνα ασχέτως του πόσο εμφανώς λάθος είναι στις παρούσες συνθήκες. Οι κανονιστικά ισχυρογνώμονες άνθρωποι αδυνατούν να αναγνωρίσουν πότε η εξαίρεση σε έναν κανόνα δεν είναι μόνο απολύτως αβλαβής, αλλά οδηγεί και σε κάτι καλό ή στην αποφυγή κάποιου κακού.

Όσοι εμπλέκονται σε κακή κρίση είναι ισχυρογνώμονες. Είναι επιστημικά ισχυρογνώμονες όταν προσκολλώνται σε πεποιθήσεις παρά τα αδιάσειστα στοιχεία ότι είναι εσφαλμένες, και όταν αρνούνται να ενστερνιστούν πεποιθήσεις παρά τα αδιάσειστα στοιχεία για την εγκυρότητά τους. Είναι ηθικά ή κανονιστικά ισχυρογνώμονες όταν επιμένουν να ακολουθούν κανόνες ανεξαρτήτως από την πρόθεση που παρακίνησε τη δημιουργία τους και ανεξαρτήτως από τις θετικές ή ευεργετικές συνέπειες που επιτρέπουν μια εξαίρεση. Επιπλέον, στον βαθμό που η ισχυρογνωμοσύνη είναι εκούσια –υπό τον έλεγχό των ανθρώπων–, η κακή κρίση είναι αξιόμηπη, κάτι που συχνά δεν είναι η άγνοια ή η ανοησία. Η κακή κρίση μπορεί πάντα να αποφευχθεί.

Αντιμετώπιση της ισχυρογνωμοσύνης

Πώς μπορεί, όμως, ένας επιστημικά ισχυρογνώμων άνθρωπος να φτάσει στο σημείο να αντιληφθεί ότι θα πρέπει να αποκηρύξει τις πεποιθήσεις του; Πώς μπορεί ο κανονιστικά ισχυρογνώμων άνθρωπος που ακολουθεί τους κανόνες να αποκτήσει δυνάμεις λογικής κρίσης; Ένα πρώτο σημαντικό βήμα προς την εξάλειψη της ισχυρογνωμοσύνης που σηματοδοτεί την κακή κρίση είναι η εκτίμηση των λογικών αρχών που διέπουν τη φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη, καθώς και οι κανόνες που απαρτίζουν τη λογική κρίση. Η θεραπεία της κακής κρίσης είναι, φυσικά, να μάθουμε να έχουμε καλή κρίση. Και η καλή κρίση εμπεριέχει τη γνώση και την υιοθέτηση των κανονικών προτύπων του ορθολογισμού, που

οδηγούν στην υπεύθυνα διαμόρφωση και προάσπιση των πεποιθήσεων. Με άλλα λόγια, αφενός να γνωρίζουμε πώς μπορούμε να αποκτήσουμε γνώση και αφετέρου να εφαρμόζουμε αυτή τη γνώση.

Από τα αρχαία χρόνια υπάρχει ένα αντίδοτο στην επιστημική και κανονιστική ισχυρογνωμοσύνη: η σοφία. Σύμφωνα με τον Σωκράτη, τον Σοφοκλή, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και πλήθος άλλων στοχαστών και συγγραφέων, η σοφία αποτελεί ένα είδος αυτογνωσίας. Ο σοφός άνθρωπος ξέρει τι γνωρίζει και, εξίσου σημαντικό, τι δεν γνωρίζει. Επιπλέον, φροντίζει να διασφαλίζει πως οι επιλογές και οι πράξεις του διαμορφώνονται και καθοδηγούνται από την αυτογνωσία. Με πλήρη επίγνωση του εύρους και των περιορισμών της γνώσης του, γνωρίζει τι πρέπει να κάνει και τι όχι. Εν συντομία, ο σοφός άνθρωπος έχει λογική σκέψη και προβαίνει σε λογικές πράξεις. Ως εκ τούτου, η ζωή που διάγει είναι το καλύτερο είδος ζωής. Έγκειται στην ανθρώπινη άνηση. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν έναν όρο γι' αυτό, *ευδαιμονία*, που συχνά ερμηνεύεται –όχι τόσο εύστοχα, αλλά ούτε και παράλογα– ως «ευτυχία».

Ορθολογικός Διαφωτισμός

Για να προσεγγίσουμε το πρόβλημα της επιστημικής ισχυρογνωμοσύνης θα πρέπει να θυμηθούμε ότι είμαστε, καλώς ή κακώς, κληρονόμοι της πνευματικής κληρονομιάς της πρώιμης σύγχρονης Ευρώπης. Αυτό που χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία και την επιστήμη τη συγκεκριμένη περίοδο και

σηματοδοτεί την απελευθέρωση από προηγούμενες παραδόσεις είναι το μέλημα προσαρμογής των θεωριών στα τεκμήρια παρά στις αυθεντίες ή στην παράδοση. Ο Γαλιλαίος, ο Φράνσις Μπέικον, ο Ρενέ Ντεκάρτ, ο Μπαρούχ Σπινόζα, ο Τζον Λοκ, ο Νεύτων και άλλοι διατύπωσαν ερμηνείες για τα ουράνια, τον φυσικό κόσμο, την ανθρώπινη φύση και την κοινωνία χωρίς να καταφύγουν στις θέσεις των πρώτων φιλοσόφων (όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης), ενώ ούτε οι θρησκευτικές αρχές ούτε το εκκλησιαστικό δόγμα ήταν τα φώτα που τους κατύθυναν. Αντιθέτως, κατέφυγαν στη λογική –που ορισμένοι φιλόσοφοι ονόμαζαν «το φως της φύσης»– και στην εμπειρία. Είτε προχώρησαν σύμφωνα με την επαγωγική λογική είτε μέσω της ανάλυσης εμπειρικών δεδομένων, η σύγχρονη επιστημονική μέθοδος την οποία ανέπτυξαν αποτελείται από θεωρίες που διέπονται από τους περιορισμούς της λογικής και βασίζονται στα διαθέσιμα στοιχεία. Ένα λογικό άτομο επιζητά αιτιολόγηση όταν αξιολογεί την αλήθεια των πεποιθήσεών του. Δεν αποδέχεται μια πεποίθηση ως θέσφατο απλώς λόγω πίστης ή επειδή επιθυμεί ή νιώθει την ανάγκη να ισχύει η πεποίθησή του. Και όταν τα τεκμήρια διαψεύδουν τις πεποιθήσεις του, τις εγκαταλείπει. Είναι παράλογο –*απλώς κακή κρίση*– να εμμένουμε σε πεποιθήσεις όταν αμφισβητούνται από τα στοιχεία ή να απορρίπτουμε πεποιθήσεις όταν αιτιολογούνται επαρκώς.

Οι προαναφερθέντες πρώιμοι στοχαστές της σύγχρονης εποχής ήταν θρησκευόμενοι. Πολλοί εξ αυτών ευσεβείς, αφιερωμένοι στην καθολική ή την προτεσταντική πίστη. Ο υποτιθέμενος «πόλεμος», κατά τον πρώιμο Διαφωτισμό,

μεταξύ επιστήμης και θρησκείας αποτελεί μύθο. Για τον Ντεκάρτ και τους πνευματικούς συντρόφους του, η φιλοσοφική, επιστημονική, ακόμη και η ηθική και πολιτική αλήθεια και πρόοδος ήταν ζήτημα λογικής και εμπειρικής έρευνας ανεξάρτητης από τη θρησκευτική ή οποιαδήποτε άλλη εξουσία.

Οι άνθρωποι που απορρίπτουν την ύπαρξη της κλιματικής αλλαγής ή αρνούνται να εμβολιάσουν τα παιδιά τους ή αποκηρύσσουν την ιδέα της εξέλιξης μέσω της φυσικής επιλογής δεν σκέφτονται ορθά, διότι, παρά τη σχετική πληροφόρηση, αρνούνται να προσαρμοστούν ή να εγκαταλείψουν τις πεποιθήσεις τους. Οι δεσμεύσεις τους δεν εδράζουν στα «σαφή και διακριτά» τεκμήρια στα οποία στηρίζονταν ο Ντεκάρτ και άλλοι πρώιμοι σύγχρονοι στοχαστές, αλλά στην προκατάληψη, την εξ ακοής μαρτυρία και, φυσικά, στα αχαλίνωτα συναισθήματα ελπίδας και φόβου. Σχολιάζοντας την πρόσφατη τάση, ένα άρθρο των *New York Times* κρούει τον κώδωνα κατά της ομοσπονδιακής διοίκησης που «έχει εξαλείψει τον ρόλο της επιστήμης στην ομοσπονδιακή χάραξη πολιτικής, ενώ παράλληλα σταματά ή παρακωλύει ερευνητικά προγράμματα σε εθνικό επίπεδο, σηματοδοτώντας έτσι τη μεταμόρφωση της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, που οι επιπτώσεις της, κατά δήλωση των ειδημόνων, θα μπορούσαν να έχουν αντίκτυπο για χρόνια. Οι εντεταλμένοι πολιτικοί σύμβουλοι έχουν διακόψει κυβερνητικές μελέτες, έχουν μειώσει την επιρροή των επιστημόνων σε ρυθμιστικές αποφάσεις και, σε ορισμένες περιπτώσεις, έχουν πιέσει τους ερευνητές να μην εκφράζονται δημόσια».³ Οι γράφοντες αδυνατούν να αποτυπώσουν πόσο βαθιά έχει ριζώσει στην αμερικανική

κοινωνία, γενικά, αυτή η αποστροφή προς την επιστημονική συλλογιστική και πόσο καθορίζει τις αποφάσεις που λαμβάνουν οι άνθρωποι στην καθημερινότητά τους.

Οι φιλόσοφοι του πρώιμου Διαφωτισμού πρότειναν, τόσο στην κωδικοποίηση της επιστημονικής μεθόδου όσο και στην εκστρατεία τους κατά των διαφόρων παραλογισμών και των ανεδαφικών «ενθουσιασμών», έναν συστηματικό τρόπο διαμόρφωσης πεποιθήσεων αυστηρά βάσει σχετικών τεκμηρίων. Είτε πρόκειται για την επαγωγική λογική του Μπέικον, τις μεθόδους «διαίσθησης» και «αναγωγής» του Ντεκάρτ, την επιφύλαξη του Νεύτωνος έναντι αυθαίρετων «μεταφυσικών» υποθέσεων είτε ακόμη για τον σκεπτικισμό του Ντέιβιντ Χιουμ όσον αφορά τις πλέον συνήθειες, αλλά (όπως αποδεικνύεται) αναπιολόγητες πεποιθήσεις μας, όλοι οι παραπάνω στοχαστές είχαν ως κοινό χαρακτηριστικό τη δέσμευση σε ένα συγκεκριμένο μοντέλο ανθρώπινης λογικής και επιστημικής ευθύνης.

Αυτό δεν είναι κάτι το οποίο προέκυψε ξαφνικά τον δέκατο έβδομο αιώνα. Ο Πλάτων ήταν ο πρώτος που διερεύνησε με έναν φιλοσοφικά σθεναρό τρόπο τη φύση της «πραγματικής γνώσης» και τις ανάγκες τις οποίες, ως υπεύθυνοι γνώστες, είμαστε υποχρεωμένοι να ικανοποιούμε. Και σε αυτό τον ενέπνευσε ο δημοφιλής δάσκαλός του. Εξάλλου, ο Σωκράτης ήταν αυτός που με την περίφημη ρήση του ότι «δεν αξίζει να ζει κανείς χωρίς να εξετάζει τη ζωή του» (*ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων*) μας ώθησε να αναρωτιόμαστε συνεχώς όχι απλώς για το πώς ενεργούμε, αλλά και γιατί πιστεύουμε αυτά που πιστεύουμε. Θεωρείτε

ότι γνωρίζετε την έννοια της δικαιοσύνης; Έχετε συγκεκριμένες πεποιθήσεις για τη φύση του σωστού και του λάθους; Η εξέταση της ζωής δεν απαιτεί απλώς να στοχαζόμαστε τις ενέργειές μας υπό το φως των πεποιθήσεων και των αξιών μας, αλλά επίσης να αμφισβητούμε και να ελέγχουμε στην πράξη τις πεποιθήσεις και τις αξίες μας.

Όπως οι αντιλήψεις του Διαφωτισμού εδράζουν σε μια πιο αρχαία παράδοση, έτσι εκτείνονται και στο σύγχρονο έργο της φιλοσοφίας. Οι φιλόσοφοι που σήμερα διερευνούν την επιστημολογία και την επιστήμη, όπως και οι πρώιμοι σύγχρονοι προκάτοχοί τους, εστιάζουν σε ερωτήματα τα οποία αφορούν τις αποδείξεις που υποστηρίζουν μια πεποίθηση. Θέλουν να μάθουν πώς συγκεκριμένες παρατηρήσεις παρέχουν στήριξη σε γενικούς ισχυρισμούς γύρω από τον κόσμο, και γενικότερα πώς λειτουργεί η ανθρώπινη γνώση. Εκτός από τα επαγωγικά και απαγωγικά εργαλεία που αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά από πρώιμους στοχαστές, σύγχρονοι φιλόσοφοι ενσωματώνουν, επίσης, τους μηχανισμούς της θεωρίας των πιθανοτήτων. Αυτό τους παρέχει νέα, πιο περίτεχνα μέσα για να κατανοήσουν πόσο καλά επιβεβαιωμένη μπορεί να είναι μια πεποίθηση, δεδομένων κάποιων στοιχείων, και πώς, με πρόσθετα στοιχεία, η αλήθεια μιας πεποίθησης μπορεί να καταστεί σταδιακά πιο πιθανή. Η κατανόηση των εν λόγω εργαλείων και μεθόδων μπορεί να βοηθήσει ακόμη και όσους δεν είναι φιλόσοφοι να εντοπίσουν αναληθή, άκυρα ή παραπλανητικά επιχειρήματα και αβάσιμα συμπεράσματα, ενώ μπορεί επίσης να ενισχύσει τη σκέψη και την κρίση τους συνολικά.

Τρόπος σκέψης

Ποια είναι η λύση στην έρπουσα επιδημία κακής κρίσης την οποία αντιμετωπίζουμε; Αναμφίβολα, η πιο πολλά υποσχόμενη απάντηση συνεπάγεται μια βαθύτερη εμπλοκή με τη φιλοσοφία, τόσο με την ιστορία της όσο και με τις μεθόδους της. Ας πάρουμε, για παράδειγμα, το πεδίο της επιστημολογίας. Ένα σημαντικό πρώτο βήμα είναι να μάθουμε να συλλέγουμε περισσότερες πληροφορίες από ένα μεγάλο εύρος πηγών. Όμως όλοι μπορούμε να ωφεληθούμε ακόμη περισσότερο από τα διδάγματα της λογικής. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να μάθουμε πώς να έχουμε πρόσβαση στις εν λόγω πηγές πληροφόρησης – να κάνουμε διάκριση μεταξύ πραγματικού και ψευδούς (δηλαδή, του *πραγματικά* ψευδούς)– και, συνεπώς, να αποκτήσουμε τα εργαλεία ώστε να προσδιορίζουμε ποιες πεποιθήσεις είναι πιθανώς ορθές και ποιες πιθανώς εσφαλμένες. Έχουμε, πράγματι, ανάγκη από περισσότερα μαθήματα ως προς το τι σημαίνει να είμαστε λογικοί και πώς να είμαστε επιστημικά υπεύθυνοι πολίτες – πολίτες που ενδιαφέρονται για την αλήθεια, που μπορούν να διακρίνουν τη διαφορά μεταξύ καλών και κακών τεκμηρίων, κι επίσης αντιλαμβάνονται ποια πεποίθηση είναι ανατιμολόγητη (ή ακόμη και αναίτια).

Οι βασικοί κανόνες λογικής μπορούν να μας βοηθήσουν να θεραπευτούμε από την κακή κρίση. Μπορούμε, επιπλέον, να κοιτάξουμε πιο γενικούς κανόνες που ορίζουν την ορθή σκέψη, προκειμένου να κατανοήσουμε σφάλματα τα οποία, εφόσον γίνουν αντιληπτά, είναι εύκολο να αποφευχθούν.

Μέρος της θεραπείας που παρέχει η φιλοσοφία για την κακή κρίση είναι η πρακτική της διάκρισης καλών και κακών επιχειρημάτων και η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο τα τεκμήρια υποστηρίζουν ή παραχαράσσουν μια αρχή ή μια υπόθεση. Ο σκοπός είναι να έχουμε μόνο ορθές πεποιθήσεις, όχι πάντα δίκιο. Το να είμαστε λογικοί δεν σημαίνει ότι πρέπει να είμαστε και αλάνθαστοι. Ακόμη και οι επιστημικά υπεύθυνοι άνθρωποι έχουν εσφαλμένες πεποιθήσεις. Ωστόσο η πεποίθηση του λογικού ανθρώπου, ακόμη και αν είναι εσφαλμένη, είναι καλά τεκμηριωμένη. Έχει καλούς λόγους για να εκλαμβάνει την εν λόγω πεποίθηση ως ορθή. Και ενώπιον αδιάσειστων και αδιάβλητων στοιχείων που αντικρούουν την πεποίθησή του, θα προτιμήσει να την εγκαταλείψει παρά να αγνοήσει ή να απορρίψει τα στοιχεία.

Συνεπώς, είναι σημαντικό να εξετάσουμε τους κανόνες της ορθής σκέψης, όπως αυτοί εκφράζονται από τους κανόνες της λογικής και των πιθανοτήτων και, γενικότερα, από τις βασικές αξιώσεις της υπεύθυνης διαμόρφωσης πεποιθήσεων. Πράγμα που σημαίνει ότι χρειάζεται να κατανοήσουμε τη διαφορά μεταξύ του να πιστεύουμε κάτι ορθολογικά έναντι του να πιστεύουμε λόγω πίστης. Οι πεποιθήσεις που βασίζονται στην πίστη δεν είναι κατ' ανάγκη θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ακόμη και οι πιο κοινότερες πεποιθήσεις μπορεί να βασίζονται στην πίστη – για παράδειγμα, μπορεί να πιστεύετε ότι μια φίλη είναι καλή και έμπιστη διότι όλη η συμπεριφορά της δικαιολογεί αυτή την πεποίθηση, ή μπορεί να πιστεύετε ότι είναι καλή και έμπιστη ακόμη και αν δεν έχετε κανένα στοιχείο που να υποστηρίζει αυτή την πεποίθηση· αντιθέτως,

ίσως υπάρχουν ενδείξεις ότι είναι κακός άνθρωπος και σας εξαπατά. Αν πιστεύετε ότι είναι καλή χωρίς κανένα στοιχείο, αυτό συνιστά ζήτημα πίστης. Αν πιστεύετε ότι είναι καλή παρά τα στοιχεία περί του αντιθέτου, τότε η πίστη σας είναι παράλογη.

Υπάρχει πολύς παραλογισμός στον κόσμο.

Η φιλοσοφία ως πρώτο βήμα

Στις 6 Μαΐου 2020, η Αμερικανική Φιλοσοφική Εταιρεία (APS) δημοσιοποίησε μια σπάνια απόφαση ενόψει της πανδημίας του COVID-19. Στη δήλωσή του, το συμβούλιο της APS εκφράζει την ανησυχία ότι «αντί της νηφάλιας, λογικής και αναλυτικής σκέψης που χρειάζεται επειγόντως η χώρα, διαπιστώνουμε ανησυχητικό σκεπτικισμό ως προς τη διαμόρφωση πολιτικών που βασίζονται σε στοιχεία, επιφυλακτικότητα αποδοχής και εφαρμογής της επιστημονικής γνώσης και έλλειψη εξοκείωσης με τα σχετικά ιστορικά διδάγματα από πολύ παλιές, αλλά και πολύ πρόσφατες επιδημίες». Η απόφαση, που κοινοποιήθηκε στους επικεφαλής και των δύο σωμάτων του Κογκρέσου των ΗΠΑ, καταλήγει στην παρακάτω σύσταση:

Ως εκ τούτου, σας καλούμε να εξετάσετε την ανάληψη τολμηρής πρωτοβουλίας προκειμένου να ενεργοποιήσετε εκ νέου την εκπαίδευση στη χώρα ως ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι της ανάκαμψης από τις τρέχουσες έκτακτες συνθήκες τις οποίες βιώνουμε. Αυτή η

προσπάθεια αντλεί έμπνευση από τον Εθνικό Νόμο Προάσπισης της Εκπαίδευσης του 1958, μια επιτυχή νομοθετική πρωτοβουλία για την υποστήριξη της εκπαίδευσης σε απάντηση μιας ξεκάθαρης διεθνούς πρόκλησης.

ΔΕΔΟΜΕΝΟΥ ΟΤΙ τα αποδεικτικά στοιχεία και οι τεκμηριωμένες αποφάσεις αποτελούν το θεμέλιο της δύναμης και της ανάπτυξης του έθνους, και δεδομένου ότι η προώθηση της εκπαίδευσης που δίνει έμφαση στις φυσικές και κοινωνικές επιστήμες, στην αναλυτική σκέψη και στη λήψη τεκμηριωμένων αποφάσεων είναι ουσιώδης για την ευημερία του έθνους

ΑΠΟΦΑΣΙΖΕΤΑΙ ΟΤΙ το Κογκρέσο οφείλει να θεσπίσει έναν «Εθνικό Νόμο Προάσπισης της Εκπαίδευσης για τον 21ο αιώνα», προκειμένου να υποστηρίξει σε κάθε επίπεδο την εκπαίδευση των νέων στην επιστήμη, την ιστορία, την αναλυτική σκέψη, αλλά και την υπεροχή των στοιχείων ως θεμελίου της μελλοντικής υγείας, της γενικής ευημερίας και της ασφάλειας του έθνους.

Η αλλαγή της γνωστικής συμπεριφοράς των ανθρώπων δεν είναι εύκολη υπόθεση· ίσως, μάλιστα, είναι και άδικος κόπος. Ωστόσο δεν υπάρχει κανένας λόγος να σκεφτόμαστε πως απλώς επειδή τα γέρικα σκυλιά δύσκολα αλλάζουν συνήθειες, έτσι και οι άνθρωποι που έχουν εγκλωβιστεί σε λανθασμένους τρόπους σκέψης δεν μπορούν να συνέλθουν και να συνειδητοποιήσουν το σφάλμα τους. Ίσως θα πρέπει

να αναλάβουν οι ψυχολόγοι να διερευνήσουν τους καλύτερους τρόπους με τους οποίους θα μπορέσουν να ενθαρρύνουν την καλή κρίση σε έναν πληθυσμό ανθρώπων με κακή κρίση. Όμως είναι έργο των φιλοσόφων να προσδιορίσουν ποιοι τρόποι σκέψης είναι καλοί και γιατί. Γι' αυτό η φιλοσοφία είναι θεμελιώδης για την καλή κρίση. Αν θέλουμε να θεραπευτεί ο κόσμος από τις αβάσιμες και επιζήμιες ιδέες που έχουν μολύνει ένα τρομακτικά μεγάλο κομμάτι των ανθρώπων, θα πρέπει, ως άτομα και ως κοινωνία, να στραφούμε στη φιλοσοφία.

Κακή και καλή κρίση

Το 2013, η δημοσκόπηση PublicMind του Πανεπιστημίου Φέρλεϊ Ντίκινσον αποκάλυψε ότι το 25% των Αμερικανών πίστευε πως το μακελειό στο δημοτικό σχολείο Sandy Hook, έναν χρόνο πριν, ήταν σκευωρία. Αυτός ο σκεπτικισμός –ή, ίσως ακριβέστερα, αυτός ο κυνισμός– δείχνει ανθεκτικός στα αδιάσειστα στοιχεία ότι, πράγματι, ο Άνταμ Λάντζα δολοφόνησε τη μητέρα του κι έπειτα οδήγησε μέχρι το σχολείο, όπου σκότωσε μεθοδικά 6 δασκάλους και 20 παιδιά. Τα διαθέσιμα στοιχεία που αφορούσαν τις ενέργειες του δράστη –φωτογραφίες από το μακελειό, εκθέσεις αυτοψίας, καταθέσεις μαρτύρων, συνεντεύξεις με γνωστούς του Λάντζα, υλικό με σκληρές εικόνες που βρέθηκε στον υπολογιστή του από άλλες μαζικές δολοφονίες, και ούτω καθεξής– δεν θα έπρεπε να αφήνουν καμία αμφιβολία σε κάθε λογικό άνθρωπο ότι το μακελειό αναμφισβήτητα έλαβε χώρα. Προφανώς, μεγάλη μερίδα των Αμερικανών δεν λειτουργεί λογικά.

Πέντε χρόνια μετά τη δημοσκόπηση PublicMind, η διαδευτική ειδησεογραφική πλατφόρμα Patch δημοσίευσε ένα

άρθρο με τίτλο «Πόσο ανόητοι είναι οι Αμερικανοί: 10 πράγματα τα οποία πιστεύουν». Ιδού ορισμένες από τις τρέχουσες πεποιθήσεις που, σύμφωνα με την Patch, υποδηλώνουν ότι οι Αμερικανοί είναι όντως αρκετά «ανόητοι»: σχεδόν 1 στους 3 αρνείται το ιστορικά τεκμηριωμένο γεγονός ότι περίπου έξι εκατομμύρια εβραίοι θανατώθηκαν στο Ολοκαύτωμα, και αντ' αυτού επιμένουν πως ήταν πολύ μικρότερος ο αριθμός των θυμάτων· ένας ακόμη μεγαλύτερος αριθμός Αμερικανών δεν πιστεύει καν ότι το Άουσβιτς ήταν στρατόπεδο συγκεντρώσεως· το 24% δεν είναι σε θέση να κατονομάσει και τις τρεις εξουσίες του κράτους, ενώ το εκπληκτικό 1/3 των Αμερικανών δεν είναι σε θέση να κατονομάσει ούτε μία· το 25% θεωρεί ότι ο Ήλιος περιστρέφεται γύρω από τη Γη· πάνω από το 30% πιστεύει πως οι άνθρωποι δεν εξελίχθηκαν μέσω φυσικής επιλογής, αλλά δημιουργήθηκαν από τον Θεό με τη μορφή που έχουν, και όχι πολύ πίσω στον χρόνο. Αν και ο αριθμός των Αμερικανών που αποδέχονται το γεγονός της κλιματικής αλλαγής έχει αυξηθεί, το 20% εξακολουθεί να την αρνείται και ένα ακόμη μεγαλύτερο ποσοστό αρνείται πως η ανθρώπινη δραστηριότητα σχετίζεται με αυτή. Περίπου το 1/3 των Αμερικανών εξακολουθεί να πιστεύει πως ο Μπαράκ Ομπάμα γεννήθηκε στην Κένυα και περίπου το 1/5 έχει επιφυλάξεις όσον αφορά την ασφάλεια των εμβολίων, παρότι πολύ εκτεταμένες μελέτες καταδεικνύουν πως η συχνότητα διαταραχών όπως ο αυτισμός δεν είναι μεγαλύτερη σε εμβολιασμένους πληθυσμούς απ' ό,τι σε ανεμβολίαστους.

Είμαστε αντίθετοι με την απόδοση του χαρακτηρισμού

«ανόητοι» στους Αμερικανούς, σύμφωνα με το άρθρο της Patch. Κατά την άποψή μας, δεν είναι η κατάλληλη λέξη για να περιγράψει την Αμερική, ή, πιο συγκεκριμένα, μια απελευστικά μεγάλη μερίδα Αμερικανών. Ούτε για να περιγράψει, σε παγκόσμιο επίπεδο, όσους υιοθετούν παρόμοιες πεποιθήσεις, παρά τα αδιάσειστα στοιχεία. Ωστόσο συμφωνούμε με το γενικό αίσθημα που εκφράζει το άρθρο. Το μέλλον της Αμερικής –και το μέλλον του κόσμου– κινδυνεύει από ανθρώπους οι οποίοι θα έπρεπε να είναι πιο σώφρονες. Δεν έχει κάθε εσφαλμένη πεποίθηση αρνητικές επιπτώσεις –δεν μπορεί να προκαλέσει μεγάλο κακό το να πιστεύει κάποιος ότι η Γη είναι επίπεδη, εκτός και αν εργάζεται στη NASA–, όμως πολλές πεποιθήσεις *έχουν* αρνητικές επιπτώσεις. Η κλιματική αλλαγή υφίσταται, και όσο πιο πεισματικά την αρνούνται ορισμένοι τόσο μεγαλύτερη ζημιά προκαλούν. Ομοίως, το κόστος από την αποφυγή του εμβολιασμού είναι υψηλό. Όσο ο αριθμός των ανεμβολίαστων παιδιών μεγαλώνει τόσο αυξάνεται και ο αριθμός των θανάτων που θα μπορούσαν να είχαν αποφευχθεί με ένα απλό και εύκολα χορηγούμενο εμβόλιο. Και όσοι αρνούνται πως συνέβησαν τρομακτικές τραγωδίες, όπως το μακελειό στο Sandy Hook, θα πρέπει να αναλογιστούν τους γονείς των αδικοχαμένων παιδιών, των οποίων τη δυστυχία επιτείνουν.

Ένας λόγος για τον οποίο δεν προκρίνουμε τη λέξη «ανόητοι» για να περιγράψουμε τους Αμερικανούς είναι γιατί πρόκειται για μια λέξη προσβλητική, και μάλλον δεν θα κάνει αυτούς που στοχεύει δεκτικούς στην εκμάθηση δεξιοτήτων που θα μπορούσαν να τους βοηθήσουν να αντιληφθούν

γιατί οι πεποιθήσεις τους είναι εσφαλμένες ή αβάσιμες. Όμως ένας πιο σημαντικός λόγος για την αποφυγή του εν λόγω χαρακτηρισμού είναι η ανακρίβειά του. Πολλοί Αμερικανοί που υιοθετούν και εκφράζουν λανθασμένες πεποιθήσεις δεν είναι πράγματι ανόητοι. Είχαν εξίσου καλές ή και καλύτερες επιδόσεις στο σχολείο, ή σε επίσημες εξετάσεις, σε σχέση με τους Αμερικανούς που υιοθετούν ορθές πεποιθήσεις. Ίσως, μάλιστα, είναι ικανοί να υπερασπιστούν τις εσφαλμένες πεποιθήσεις τους με προσεκτική, εμπειροστατωμένη και δημιουργική συλλογιστική. Αναμφίβολα, οι υποστηρικτές της εικασίας ότι η Γη είναι επίπεδη, για παράδειγμα, κάπου σφάλουν στη συλλογιστική τους, όμως ένα εκπληκτικό στοιχείο αυτής της κοινότητας είναι η επινοτικότητα των άστοχων επιχειρημάτων.

Τέλος, εκτός από την ανακρίβειά του, ο χαρακτηρισμός «ανόητοι» δεν ωφελεί σε τίποτα. Είναι απλώς μια υπερβολικά ασαφής περιγραφή, γι' αυτό και δεν δίνει εικόνα ως προς το γιατί οι Αμερικανοί υιοθετούν τόσες εσφαλμένες πεποιθήσεις, ή δεν υιοθετούν σημαντικές ορθές πεποιθήσεις, καθιστώντας έτσι τον δρόμο προς τη θεραπεία πολύ πιο δύσκολο. Αν εξετάσουμε πιο προσεκτικά ορισμένα από τα παραδείγματα, διαφαίνονται τουλάχιστον δύο πολύ διαφορετικές εξηγήσεις όσον αφορά τον λόγο για τον οποίο οι Αμερικανοί εμμένουν σε τόσο οφθαλμοφανείς αναλήθειες, ή αδυνατούν να αναγνωρίσουν συγκεκριμένες αλήθειες. Ας ξεκινήσουμε με τη διαπίστωση ότι πάνω από το 1/3 των Αμερικανών δεν γνωρίζει ότι το Άουσβιτς ήταν στρατόπεδο συγκεντρώσεως και ότι περίπου το ίδιο ποσοστό δεν μπορεί να κατονομάσει

έστω μία από τις εξουσίες του κράτους. Η εξήγηση αυτής της άγνοιας είναι σχετικά απλή. Η συγκεκριμένη ομάδα Αμερικανών έχει χαμηλού επιπέδου μόρφωση. Δεν έχουν διδαχτεί τα βασικά γεγονότα για το Ολοκαύτωμα, ούτε ποια είναι η οργάνωση του κράτους. Φυσικά, μπορεί να είναι αρκετά σύνθετοι οι λόγοι για τους οποίους ορισμένοι Αμερικανοί έχουν χαμηλού επιπέδου μόρφωση, εμπεριέχοντας λεπτομερή στοιχεία για την κοινωνική και οικονομική κατάστασή τους, τον ρατσισμό, τη γεωγραφική τοποθεσία, τους κρατικούς προϋπολογισμούς, τους φορολογικούς συντελεστές, και ούτω καθεξής. Παρ' όλα αυτά, όποιοι και αν είναι οι λόγοι, μπορούμε σίγουρα να ισχυριστούμε πως η άγνοια ότι το Άουσβιτς ήταν στρατόπεδο συγκεντρώσεως, ή ότι υπάρχουν τρεις εξουσίες, αποτελεί προϊόν χαμηλού επιπέδου μόρφωσης. Οι άνθρωποι με χαμηλό επίπεδο μόρφωσης απλώς δεν γνωρίζουν πράγματα τα οποία θα έπρεπε να γνωρίζουν.

Από την άλλη, ένα άτομο το οποίο αρνείται ότι οι άνθρωποι έχουν εξελιχθεί βάσει φυσικής επιλογής, ή ότι η Γη υπερθερμαίνεται, ή ότι τα εμβόλια είναι ευεργετικά, ή διακρίνει μια σύνδεση μεταξύ της εγκατάστασης των δικτύων 5G και της μετάδοσης του COVID-19, μπορεί να μην έχει χαμηλή μόρφωση. Ίσως έχει φοιτήσει σε πολύ καλά σχολεία και έχει μελετήσει επισταμένα. Ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της άποψης για το μακελειό του Sandy Hook είναι ένας ακαδημαϊκός φιλόσοφος – ένα άτομο το οποίο πέρασε όλη την ενήλικη ζωή του σε ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, οπότε δεν μπορεί να έχει ως δικαιολογία το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης. Τι είδους ανεπάρκεια οδηγεί αυτούς τους

ανθρώπους στην άρνηση του πλέον λογικού συμπεράσματος, το οποίο καταδεικνύουν σαφή και εύκολα προσβάσιμα στοιχεία; Πώς θα πρέπει να χαρακτηρίσουμε εκείνους που, ενώ είναι εμφανώς φυσιολογικοί και έχουν καλή μόρφωση γενικότερα, επιδεικνύουν έναν αλλόκοτο παραλογισμό όταν καλούνται να αναλογιστούν την υπερθέρμανση του πλανήτη, τα εμβόλια ή τις μαζικές δολοφονίες σε σχολεία; Οι άνθρωποι αυτοί θα μπορούσαν, και θα έπρεπε, να αντιληφθούν τα λάθη τους, αν ήταν πρόθυμοι να σταθμίσουν κατάλληλα τα στοιχεία που αντικρούουν τις εσφαλμένες πεποιθήσεις τους και επικροτούν τις ορθές πεποιθήσεις. Δεν είναι, λοιπόν, ανόητοι. Η κακή τους κρίση μάλλον αποτελεί παράδειγμα *επιστημικής ισχυρογνωμοσύνης*.

Επιστημική ισχυρογνωμοσύνη

Η επιστημολογία είναι κλάδος της φιλοσοφίας που εστιάζει σε ερωτήματα σχετικά με την αιτιολόγηση και τη γνώση (επιστήμη σημαίνει άριστη «γνώση»). Όταν χαρακτηρίζουμε κάποιον «επιστημικά ισχυρογνώμονα», υπογραμμίζουμε ένα συγκεκριμένο είδος κακής κρίσης. Η ισχυρογνωμοσύνη που όλοι γνωρίζουμε έχει να κάνει με την αντίσταση, ή την απείθεια, προς τη λογική. Ένα μικρό παιδί αρνείται πεισματικά να αφήσει το γλειφιτζούρι του, παρόλο που έπεσε στην άμμο. Ένας άνθρωπος είναι επιστημικά ισχυρογνώμων όταν αρνείται να εγκαταλείψει την πεποίθησή του, παρότι άμεσα διαθέσιμα και εύκολα προσβάσιμα στοιχεία –ίσως και απολύτως οφθαλμοφανή– αποκαλύπτουν ότι η εν λόγω

πεποίθηση είναι εσφαλμένη. Σε άλλη περίπτωση, αποδέχεται τα στοιχεία, αλλά αδυνατεί να εξαγάγει το λογικό συμπέρασμα στο οποίο θα έπρεπε να καταλήξει. Η επιστημική ισχυρογνωμοσύνη είναι αρκετά διαφορετική από τη χαμηλή μόρφωση (και ως εκ τούτου συνεπάγεται την ανοησία). Ένας άνθρωπος που έχει χαμηλού επιπέδου μόρφωση, ή κάποιος αδαής, ίσως δεν γνωρίζει ότι ο Μπαράκ Ομπάμα είναι Αμερικανός πολίτης διότι δεν έχει δει ποτέ κάποιο στοιχείο που να αποδεικνύει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τον τόπο γέννησης του Ομπάμα. Από την άλλη, ένας επιστημικά ισχυρογνώμων άνθρωπος εξακολουθεί να αρνείται ότι ο Ομπάμα είναι Αμερικανός πολίτης παρότι έχει δει αντίγραφο του πιστοποιητικού γέννησής του και έχει ακούσει ότι γεννήθηκε στη Χαβάη. Ομοίως, η απόλυτη άγνοια ίσως εξηγεί τον λόγο για τον οποίο κάποιος δεν κατανοεί την εξελικτική θεωρία. Εκείνος, όμως, που πιστεύει στη δημιουργία του ανθρώπου από τον Θεό εμφανίζει ουσιαστικά ανεπάρκεια με έναν άλλο τρόπο. Είναι εξοικειωμένος με τα στοιχεία που αποδεικνύουν τη θεωρία της εξέλιξης, αλλά είτε αρνείται την εγκυρότητά τους είτε αρνείται να αποδεχτεί τι αυτή συνεπάγεται. Είναι επιστημικά ισχυρογνώμων.

Τα παραδείγματα επιστημικής ισχυρογνωμοσύνης που έχουμε παραθέσει φαίνεται ότι συσχετίζονται με συγκεκριμένα τμήματα της κοινωνίας – πράγματι, είναι πολύ πιο πιθανόν κάποια μέλη του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος να πιστεύουν πως ο Ομπάμα δεν είναι Αμερικανός, εν αντιθέσει με τους Δημοκρατικούς, κι επίσης είναι πιο πιθανόν κάποια μέλη συντηρητικών θρησκευτικών ομάδων να αρνούνται την

εξέλιξη, εν αντιθέσει με τα μέλη πιο προοδευτικών θρησκευτικών ομάδων. Ωστόσο η επιστημική ισχυρογνωμοσύνη δεν περιορίζεται σε πληθυσμούς που επιδεικνύουν βαθιά κομματικές πολιτικές απόψεις ή σεχταριστικές θρησκευτικές αντιλήψεις. Όλοι εμφανίζουν, κάποια στιγμή, ευπάθεια προς την επιστημική ισχυρογνωμοσύνη, αναφορικά τουλάχιστον με ορισμένες από τις πεποιθήσεις τους. Πολλοί φίλαθλοι εξακολουθούν να πιστεύουν ότι, ενώ η σεζόν εξελίσσεται με πολλές ήττες για την ομάδα τους, θα μπορέσει να προκριθεί. Και όλοι έχουμε γνωρίσει ανθρώπους που νομίζουμε ότι θέλουν το καλό μας, παρά την πληθώρα ενδείξεων περί του αντιθέτου. Ο Τσάρλι Μπράουν δεν έχασε ποτέ την ελπίδα του ότι η Λούσι θα κρατούσε την μπάλα και θα την κλοτσούσε. Η επιστημική ισχυρογνωμοσύνη είναι αναμφίβολα διάχυτη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως θα δούμε παρακάτω, μπορεί να είναι ακόμη και ευεργετική ή επιθυμητή.

Ωστόσο, παρότι είναι συνήθης και, σε πολλές περιπτώσεις, αβλαβής, μπορεί να αποδειχτεί επικίνδυνη, όπως συμβαίνει με την άρνηση του ζητήματος της κλιματικής αλλαγής και τον σκεπτικισμό ως προς τα εμβόλια. Άλλα αρνητικά επακόλουθα της επιστημικής ισχυρογνωμοσύνης ίσως είναι λιγότερο άμεσα, αλλά εξίσου επιζήμια. Το να πιστεύει κάποιος ότι ένας πολιτικός υποψήφιος με εμφανή ελαττώματα, σαφώς ακατάλληλος και απροετοίμαστος για ένα αξίωμα, είναι ικανός να γίνει αποτελεσματικός ηγέτης, θα μπορούσε να οδηγήσει μια χώρα στον λάθος δρόμο, ή να μην ακολουθήσει έναν καλό δρόμο. Η υιοθέτηση θεωριών συνωμοσίας που αφορούν την εμπλοκή της κυβέρνησης των

ΗΠΑ στην τραγωδία της 11ης Σεπτεμβρίου θα μπορούσε να εμποδίσει την έρευνα για τους πραγματικούς ενόχους και να εκτροχιάσει την εξωτερική πολιτική, στερώντας της τη δυνατότητα να αποτρέψει μελλοντικές τρομοκρατικές επιθέσεις. Όταν οι άνθρωποι θεωρούν αξιόπιστη την επώδυνη ιδέα ότι η μαζική δολοφονία μαθητών και δασκάλων στο Sandy Hook ήταν σκευωρία, με σκοπό να καταπατηθούν τα δικαιώματα των κατόχων όπλων, ο εμπειριστατωμένος διάλογος για σημαντικά ζητήματα, όπως ο έλεγχος των όπλων, καθίσταται ακόμη πιο δύσκολος.

Ο μαθηματικός και φιλόσοφος του δέκατου ένατου αιώνα Ουίλιαμ Κίνγκντον Κλίφορντ (1845-1879) προειδοποίησε για την τρομερή απειλή που θα προέκυπτε από την επιστημική ισχυρογνωμοσύνη. Ανησυχούσε ότι οι άνθρωποι που πιστεύουν χωρίς επαρκή αιτιολόγηση βαδίζουν σε ολισθηρό έδαφος. «Κάθε φορά που επιτρέπουμε στον εαυτό μας να πιστέψει με ανάξια λόγου στοιχεία, εξασθενίζουμε τις δυνάμεις αυτοελέγχου, αμφισβήτησης, κριτικής και ορθής στάθμισης των τεκμηρίων».¹ Η επιστημική ισχυρογνωμοσύνη, η τάση να εμμένουμε σε ελλιπώς αιτιολογημένες πεποιθήσεις, μοιάζει, κατά τον Κλίφορντ, με διάχυτη μόλυνση. Εξαπλώνεται σε έναν άνθρωπο, μειώνοντας την ευθυκρισία του και καθιστώντας τον «εύπιστο», υπό την έννοια ότι είναι έτοιμος να πιστέψει σχεδόν τα πάντα, ασχέτως του πόσο βάσιμα είναι. Η επιστημική ισχυρογνωμοσύνη του μπορεί, στη συνέχεια, να μεταδοθεί και σε άλλους, όπως ένα σαπισμένο μήλο χαλά όλα τα μήλα στο καφάσι. «Ο κίνδυνος για την κοινωνία», υποστηρίζει ο Κλίφορντ, «δεν είναι απλώς ότι οι άνθρωποι

ίσως πιστεύουν λάθος πράγματα, αν και αυτός από μόνος του είναι μεγάλος, αλλά ότι είναι εύπιστοι και χάνουν τη συνήθεια του ελέγχου και της διερεύνησης των δεδομένων. Αυτό, στη συνέχεια, μπορεί να τους οδηγήσει στην αγριότητα». ² Ίσως ο φόβος ότι μια κοινωνία επιστημικής ισχυρογνωμοσύνης θα κατακρημνιστεί στην αγριότητα είναι λίγο υπερβολικός. Αλλά σίγουρα ισχύει ότι μια κοινωνία που δεν εκτιμά περισσότερο τις αιτιολογημένες πεποιθήσεις από τις αβάσιμες είναι επικίνδυνη. Εξαρτιόμαστε από την κοινωνία για να μας προστατεύει από τους εχθρούς, να μας προσφέρει εκπαίδευση, να μας παρέχει επαρκή υγειονομική περίθαλψη, να διατηρεί το περιβάλλον μας καθαρό, να διασφαλίζει ότι τα φάρμακα που λαμβάνουμε, το φαγητό που καταναλώνουμε και τα κτίρια στα οποία ζούμε και εργαζόμαστε είναι ασφαλή, και τόσα άλλα. Το τελευταίο που θέλουμε είναι αυτές οι τόσο ουσιώδεις λειτουργίες να βασίζονται σε μη εγγυημένες πεποιθήσεις. Και γι' αυτό είναι τόσο σημαντική η κατανόηση εννοιών όπως τα αποδεικτικά στοιχεία, η αιτιολόγηση και η γνώση, καθώς μπορούν να συμβάλουν στην καταπολέμηση της επιστημικής ισχυρογνωμοσύνης.

Από πού αντλούνται τα αποδεικτικά στοιχεία;

Μια πολύ διαδεδομένη άποψη στην επιστημολογία ονομάζεται «τεκμηριοκρατία» και υποστηρίζει πως οι άνθρωποι θα πρέπει να πιστεύουν σε κάτι –ότι αύριο θα βρέξει, ότι ο Ειρηνικός είναι μεγαλύτερος από τον Ατλαντικό, ότι ο Αβραάμ Λίνκολν διατέλεσε πρόεδρος κατά τη διάρκεια του

αμερικανικού εμφυλίου, ότι ο ατομικός αριθμός του χρυσού είναι το 79—μόνο όταν διαθέτουν επαρκή στοιχεία που αιτιολογούν την εκάστοτε πεποίθηση. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με την τεκμηριοκρατία, οφείλουμε να *μην* πιστεύουμε κάτι για το οποίο δεν διαθέτουμε επαρκείς αποδείξεις.

Οι ιστορικές ρίζες της τεκμηριοκρατίας εντοπίζονται στην εποχή του φιλοσόφου Ρενέ Ντεκάρτ (1596-1660). Στο έργο του *Στοχασμοί περί της πρώτης φιλοσοφίας* (1641), επιχειρήσει να εδραιώσει τα κατάλληλα επιστημολογικά και μεταφυσικά θεμέλια της φυσικής επιστήμης. Ήταν αποφασισμένος να ανακαλύψει μια αξιόπιστη μέθοδο για την προσέγγιση απόλυτα παγιωμένων αληθειών όσον αφορά τον κόσμο. Το πρώτο του βήμα προς αυτόν τον σκοπό ήταν, παραδόξως, μια προσπάθεια αμφισβήτησης όλων όσων πίστευε. Ωστόσο δεν στόχευε τον σκεπτικισμό, την άποψη ότι η γνώση είναι αδύνατη. Αντιθέτως, είχε ως στόχο να ανακαλύψει ποια από τις πεποιθήσεις του θα μπορούσε να επιβιώσει έναντι των πιο ισχυρών λόγων για να αμφιβάλλει. Μεταξύ των λόγων που εξέτασε ήταν η πιθανότητα εξαπάτησής του από έναν κακό δαίμονα με θεϊκές δυνάμεις. Αναγνωρίζοντας την ύπαρξη ενός τέτοιου όντος, προδρόμου πιο σύγχρονων σκεπτικιστικών σεναρίων, όπως αυτά στις ταινίες *Matrix*, θα μπορούσε ο Ντεκάρτ να εμπιστευθεί οποιαδήποτε από τις πεποιθήσεις του; Είναι ο Ήλιος το κέντρο του ηλιακού μας συστήματος; Υπάρχει ο Ήλιος; Έχει, άραγε, ο ίδιος ο Ντεκάρτ σώμα, ή μήπως ο δαίμονας τον κάνει να νομίζει πως έχει, όταν στην πραγματικότητα ισχύει το αντίθετο; Το τετράγωνο έχει όντως τέσσερις πλευρές;

Προσπαθώντας να βρει έναν λόγο για να αμφισβητήσει τα πάντα, ο Ντεκάρτ αναζητά και θεωρεί πως βρίσκει έναν αξιόπιστο τρόπο για να αποφύγει εσφαλμένες πεποιθήσεις και να εισχωρήσει στο μονοπάτι προς την πραγματική γνώση. Το μυστικό είναι να δίνουμε τη «συγκατάθεσή» μας μόνο σε ό,τι «ξεκάθαρα και διακριτά αντιλαμβανόμαστε ως ορθό». Αυτό σημαίνει ότι οφείλουμε να μην πιστεύουμε κάτι, εκτός και αν οι αποδείξεις υπέρ μιας πεποίθησης είναι τόσο ισχυρές, ώστε είναι πρακτικά αδύνατον να *μην* την πιστέψουμε. Θα έπρεπε να αφιερωνόμαστε μόνο σε πράγματα τα οποία είναι τόσο λογικά αυταπόδεικτα, ώστε δεν μπορούμε παρά να τα πιστέψουμε. Κάποια στιγμή, κατά την πορεία της επιστημολογικής του διαδικασίας, ο Ντεκάρτ αντιμετώπισε συγκεκριμένες ιδέες –παραθέτει τις σκέψεις «εγώ είμαι, εγώ υπάρχω» και «ο Θεός υπάρχει»–, που ήταν τόσο επιτακτικές, ώστε «δεν μπορούσα να μην κρίνω πως εκείνο που αντιλαμβανόμουν τόσο ξεκάθαρα ήταν ορθό, όχι επειδή ήμουν αναγκασμένος από κάποια εξωτερική δύναμη να κρίνω, αλλά επειδή από ένα μεγάλο φως στον νου προέκυπτε μια μεγάλη κλίση στη βούληση, κι έτσι το πίστευα τόσο πιο αυθόρμητα και ελεύθερα όσο λιγότερο αδιάφορος ήμουν ως προς αυτό».³ Από την άλλη, όταν απουσιάζουν τόσο πειστικές αποδείξεις –«σε κάθε περίπτωση όπου ο νους δεν διαθέτει αρκετά σαφή γνώση»– θα πρέπει να συγκρατούμε τη συγκατάθεσή μας. «Διότι, όποτε συγκρατώ τη βούληση να κρίνω, όταν δεν αντιλαμβάνομαι την αλήθεια με επαρκή σαφήνεια και διαύγεια, τότε συμπεριφέρομαι σωστά και αποφεύγω το λάθος».⁴

Η εκδοχή της τεκμηριοκρατίας του Κλίφορντ είναι εξίσου

αυστηρή. Συνοψίζει τη θέση του ως εξής: «Είναι λάθος πάντα, παντού και για όλους να πιστεύουν οτιδήποτε βάσει ανεπαρκών αποδεικτικών στοιχείων».⁵

Η τεκμηριοκρατία, όπως την αντιλαμβανόμαστε, αντιτίθεται ευθέως στο είδος κακής κρίσης το οποίο περιγράφουμε ως επιστημική ισχυρογνωμοσύνη. Ο επιστημικά ισχυρογνώμων άνθρωπος ουσιαστικά δηλώνει: «Θα συνεχίσω να πιστεύω πως οι εμβολιασμοί είναι επιβλαβείς, παρά τις ισχυρές αποδείξεις περί του αντιθέτου» ή «Εξακολουθώ να πιστεύω ότι το μακελειό στο σχολείο Sandy Hook ήταν σκευωρία, παρά τη σωρεία αποδείξεων ότι το συμβάν έλαβε χώρα». Ο τεκμηριοκράτης θεωρεί ότι ένα τέτοιο άτομο παραβιάζει κάποιου είδους κανόνα. Όσον αφορά τους υπέρμαχους του αντιεμβολιασμού, λόγω του ότι τα διαθέσιμα στοιχεία δικαιολογούν την πεποίθηση ότι οι εμβολιασμοί δεν είναι επιβλαβείς, σφάλλουν. Έχουν υιοθετήσει μια πεποίθηση για την οποία υπάρχουν ανεπαρκείς αποδείξεις. Ακόμη χειρότερα, έχουν υιοθετήσει μια πεποίθηση για την οποία υπάρχουν αδιάσειστες αποδείξεις περί του αντιθέτου. Το ίδιο ισχύει και για τους υποστηρικτές της ιδέας ότι η Γη δημιουργήθηκε πριν από δέκα χιλιάδες χρόνια. Πιστεύουν σε κάτι βάσει ανεπαρκών στοιχείων, ακόμη και ενώπιον αντίθετων αποδείξεων, κι έτσι, σύμφωνα με τον τεκμηριοκράτη, έχουν υποπέσει σε σφάλμα. Το άτομο που αρνείται ότι σκοτώθηκαν παιδιά στο Sandy Hook πλανάται και οφείλει να υιοθετήσει διαφορετικές, καλύτερα αιτιολογημένες πεποιθήσεις για γεγονότα που έχουν συμβεί.

Αυτή η σύντομη πραγμάτευση περί τεκμηριοκρατίας και

η απόρριψη, από την πλευρά της, της επιστημικής ισχυρογνωμοσύνης εγείρει πολλά ερωτήματα. Η πρώτη ομάδα τους αφορά το είδος του σφάλματος που διαπράττουν οι επιστημικά ισχυρογνώμονες άνθρωποι. Όταν πιστεύετε σε κάτι χωρίς να έχετε επαρκή στοιχεία που να δικαιολογούν την πεποίθηση, ή αρνείστε να εγκαταλείψετε την πεποίθηση παρά τα αδιάσειστα στοιχεία ότι είναι λανθασμένη, τι *σφάλμα* έχετε διαπράξει; Ποιο είναι το αδίκημα για το οποίο είστε ένοχοι; Είναι αποδεκτή η πίστη σε κάτι χωρίς επαρκή αιτιολόγηση;

Μια δεύτερη ομάδα ερωτημάτων αφορά τις αποδείξεις. Ποια είναι η έννοιά τους και πόσες απαιτούνται για να αιτιολογήσουν μια πεποίθηση; Υπάρχουν σημαντικοί διαχωρισμοί μεταξύ ορθών πεποιθήσεων, αιτιολογημένων πεποιθήσεων και γνώσης. Ίσως προκαλεί έκπληξη ότι ένας επιστημικά ισχυρογνώμων άνθρωπος ενδέχεται να σφάλει όταν εξακολουθεί να εμμένει σε μια πεποίθηση, ακόμη και αν αυτή ισχύει. Και ένα άτομο το οποίο βασίζει την πεποίθησή του σε επαρκή στοιχεία θα μπορούσε να επαινεί γι' αυτό, ακόμη και όταν η εν λόγω πεποίθηση είναι εσφαλμένη. Οι σχέσεις μεταξύ αιτιολόγησης και ορθής πεποιθήσεως, καθώς και μεταξύ ορθής πεποιθήσεως και γνώσης δεν είναι ιδιαίτερα προφανείς.

Τα δύο είδη του «οφείλω να...»

Είναι εύκολο να αποτυπωθούν οι κίνδυνοι στην περίπτωση που επιτρέπετε στον εαυτό σας να πιστεύει κάτι χωρίς επαρκή

στοιχεία ή, ακόμη χειρότερα, παρά τα αντίθετα στοιχεία. Φανταστείτε έναν πλοιοκτήτη με ανησυχπτικές αμφιβολίες για την αξιοπλοΐα του πλοίου του, το οποίο, με πλήρη χωρητικότητα επιβατών, είναι έτοιμο να σαλπάρει. Το πλοίο είναι παλιό, χρειάζεται συχνές επισκευές και δεν έχει κατασκευαστεί σωστά εξαρχής. Τα στοιχεία κατατείνουν στην πεποίθηση ότι το πλοίο δεν είναι ασφαλές, ακόμη και κάποιος που δεν έχει ασχοληθεί με το πλοίο όσο ο πλοιοκτήτης θα το είχε αντιληφθεί. Ωστόσο, μέσα από διάφορες νοπτικές στρεβλώσεις, λόγω των οποίων οι επιστημικά ισχυρογνώμονες άνθρωποι αρνούνται να διακρίνουν προς ποια κατεύθυνση δείχνουν τα αποδεικτικά στοιχεία, ο πλοιοκτήτης πείθει τον εαυτό του για την ασφάλεια του πλοίου. Σύμφωνα με την περιγραφή του Κλίφορντ, ο πλοιοκτήτης «σκέφτηκε πως το πλοίο είχε κάνει με ασφάλεια τόσο πολλά ταξίδια και άντεξε τόσο πολλές καταιγίδες, ώστε θα ήταν ανώφελο να υποθέσει πως δεν θα επέστρεφε με ασφάλεια και από αυτό το ταξίδι».⁶ Αλλά, φυσικά, η πεποίθηση του πλοιοκτήτη ότι θα πλοίο θα μπορούσε να διασχίσει τη θάλασσα με ασφάλεια, είναι εσφαλμένη. «Αποζημιώθηκε από την ασφαλιστική όταν βυθίστηκε καταμεσής του ωκεανού και δεν ανέφερε τίποτα».⁷ Έστω ότι το πλοίο έφτανε με ασφάλεια στον προορισμό του, παρά τα σάπια ξύλα και τις κατεστραμμένες σεντίνες του. Θα επικρίναμε λιγότερο αυστηρά τον πλοιοκτήτη; Δεν θα ήταν ένοχος ανθρωποκτονίας, εφόσον η αδιαφορία του προς τα στοιχεία δεν προκάλεσε τον θάνατο των επιβατών. Ωστόσο ο Κλίφορντ θεωρεί πως εξακολουθεί να είναι ένοχος: «Το ερώτημα περί σωστού ή λάθους έχει να κάνει

με τη ρίζα της πεποίθησης του πλοιοκτήτη, όχι με την ουσία της· όχι με το ποια ήταν, αλλά πώς κατέληξε σε αυτή· όχι αν αποδείχτηκε ορθή ή εσφαλμένη, αλλά αν είχε το δικαίωμα να πιστεύει αυτά τα αποδεικτικά στοιχεία που υπήρχαν μπροστά του».⁸ Υπό αυτή την έννοια, το έγκλημα του πλοιοκτήτη είναι η προθυμία του να πιστέψει κάτι με ανεπαρκή αποδεικτικά στοιχεία, χωρίς πραγματική ανησυχία για το αν η πεποίθηση ισχύει ή οδηγεί σε δυσμενείς επιπτώσεις. Και παρά τα άφθονα στοιχεία περί του αντιθέτου, είναι προσκολλημένος σε ανατιολόγητες και ιδιοτελείς πεποιθήσεις. Το λάθος συνδέεται με το γεγονός ότι σχημάτισε μια πεποίθηση βάσει ανεπαρκών στοιχείων και παρά τις αντίθετες ενδείξεις, και δεν είναι λιγότερο ένοχος γι' αυτό αν το πλοίο καταφέρει να επιστρέψει χωρίς κάποιο μοιραίο συμβάν, αντί να καταλήξει στον βυθό της θάλασσας.

Ωστόσο υπάρχουν διαφορετικά είδη σφαλμάτων, και θα ήταν καλό να γνωρίζουμε υπό ποια έννοια ο πλοιοκτήτης σφάλλει όταν η πεποίθησή του βασίζεται σε ανεπαρκή στοιχεία. Το πιο σύνθετο είδος σφάλματος συνδέεται με την *ηθική* παράβαση. Αν, αντί να τηρήσετε την υπόσχεση να παραλάβετε έναν φίλο σας από το αεροδρόμιο, κάθεστε σπίτι και βλέπετε επαναλήψεις της αγαπημένης σας τηλεοπτικής σειράς, έχετε διαπράξει ένα ηθικό σφάλμα, διότι έχετε αθετήσει έναν ηθικό κανόνα. Η ηθική υπαγορεύει ότι θα πρέπει να τηρείτε τις υποσχέσεις σας (εκτός και αν προκύψει μια πιο σημαντική ή επείγουσα υποχρέωση). Επομένως, όταν παραβιάζετε αυτόν τον ηθικό κανόνα, συμπεριφέρεστε ανήθικα. Διαπράττετε, εν ολίγοις, ηθικό σφάλμα.